

*Bakı Dövlət Universiteti
Şərqsünashq fakültəsi,
E-mail: mziyafat@gmail.com*

ƏL-FARUQİNİN “DANEŞNAME-YE QƏDƏRXAN” LÜĞƏTİNDƏ NİZAMİNİN SÖZ XƏZİNƏSİNDƏN NÜMUNƏLƏR

Açar sözlər: Əl-Faruqi, leksikoqrafiya, Şərəfnamə, “Daneşname-ye Qədərhan”, “Şahnamə”, izahlı lüğətlər

Giriş

Elm aləminə o qədər də tanış olmayan Əşrəf ibn Şərəf Əl-Müzəkkər Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərhan” lüğəti XV əsrin Hindistan məktəbinə aid olan nadir farsdilli əlyazmalarından biridir. Bu əsər geniş şəkildə tədqiq olunmasa da, 2014-cü ildə onun yalnız fotofaksimilesi kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Lakin bu əlyazma qədim “Süls”, “Roqa” və “Təəliq” xətlərinin qarışığı ilə tərtib olunduğundan müasir oxucuların ondan istifadəsi çətinləşir.

Lüğətin yazılma tarixi və müəllifi haqda yalnız əsərin müqəddiməsindən məlumat əldə etmək olur. Allaha və peyğəmbərlərə sitayişlə başlanan bu əsərin Dilavərlər nəslindən olan Qurilər sülaləsinin əmiri Hindistanın Çəndiri ostanının valisi Qədərhan ibn-Zəfər xana ithaf olunduğu da göstərilir. Müəllif əsərin yazılma tarixini belə qeyd edir: “Peyğəmbər Əleyhüssəlamın Hicrətindən 807 il keçmiş, Zilhiccə ayının 21-də yazıldı” [1,s.66-67]. Bu lüğətdə Əl-Faruqi müvafiq sözlərin izahı zamanı dövrün 80-ə yaxın söz ustasının şeir beytlərindən illüstrativ vasitə şəklində istifadə etmişdir və bu şairlərin içərisində ən çox adı çəkilən Şeyx Nizamidir. Müəllif dahi şairin “Xəmsə”sinin 195-ə yaxın beytlərindən, ən çox da “Şahların munisi” (yaxın dostu) adlandırdığı “Şərəfnamə”sindən yararlanmışdır.

Əsas araşdırma

XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Hindistan, Pakistan və ətraf ölkələrdə müsəlman şahların sülaləsi hökmranlıq ediblər və bu dövr elmin və mədəniyyətin inkişafı dövrü hesab olunur. Uzun illər fars-tacik dili rəsmi dil olmaqla o qədər geniş yayılır ki, hətta Hindistan padşahları, məhəlli sülalələrinin hökmdarları da bu dili saray dili kimi elan edirlər. Beləliklə alimlər, şairlər, ədiblər və ali təbəqənin nümayəndələri saraylara toplaşırlar. Sarayda yaşayan ziyalılar dövrün ən savadlı və bilikli alimləri hesab olunurdular. Dövrün hökmdarları onları elmi əsərlərlə yanaşı leksikoqrafik əsərlər də yazmağa təhrik edirlər.

Həmin illərdə farsdilli leksikoqrafik əsərlərin Hindistan məktəbinə aid olan nadir əlyazmalarından biri də Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərhan” adlı farsdilli lüğətidir. Filoloji və farmokoloji terminlərin izahına həsr olunduğuna görədir ki, müəllifi onun adını həqiqi mənada hikmət, elm və biliklərdən ibarət olan kitabı “Daneşname” adlandırmışdır. Bu əsərin yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda Az.MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmaqdadır. Qədim mənbələrdə və təzkirələrdə bu lüğət kitabı haqda demək olar ki məlumat yoxdur. İlk dəfə 1958-ci ildə və sonrakı illərdə Tacikistan alimləri tərəfindən Rudəkinin yubileyləri münasibətilə yazdıqları bir neçə məqalədə [2,3,4] bu lüğətin adını çəkərək ondan istifadə etdiklərini qeyd etmişlər. Lakin bu müəlliflərin məqaləni yazmaqda əsas məqsədləri və tədqiqat işləri yalnız “Daneşname-ye Qədərhan” lüğətində təsadüf olunan Rudəki beytlərini tapmaq və araşdırmaq olmuşdur.

Bu əlyazmanın uzun illərdir geniş araşdırılmağa və tənqidi mətninin hazırlanmasına ehtiyac duyulsa da 2014 cü ildə onun yalnız fotofaksimelisini hazırlamaqla həm Tacikistanda [5] həm də Azərbaycanda kitab şəklində nəşr olunur. Hazırda istifadəmizdə olan mənbə dosent M.Məmmədovanın bu əlyazmanı fotofaksimelisi ilə birlikdə tərtib etdiyi “Əşrəf ibn Şərəf-əl-Müzəkkər-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qəderxan” adlı kitabıdır [1]. Burada əsərin tərtibi və sözlüyü haqda qısa məlumat verilsə də qarışıq xətlə tərtib edilmiş əlyazmadan istifadənin müasir oxucular üçün çətinliyi nəzərə alınmamışdır. Çünki, əlyazmanın fotofaksimelisi köçürülən zaman bir çox hallarda yazılar düşməmiş ya da pozulmuşdur. Həmçinin burada əsərin müəllifi və ya əlyazmanı köçürən katib tərəfindən edilən külli miqdarda orfoqrafik səhvlər də nəzərə çarpır. Odur ki, bu nadir əlyazmanın qüsurlarını bərpa etmət üçün leksikoqrafların və dilçi mütəxəssislərin köməyi ilə ayrıca araşdırmaya ehtiyac duyulur.

Əsərin müəllifi, yazılma tarixi və səbəbi haqda yalnız lüğətin müəllifi tərəfində yazılmış müqəddiməsindən əldə etmək olur. Müəllifin bu əsəri Dilavərlər nəslindən olan Qurilər sülaləsinin əmiri, Hindistanın Çəndiri ostanının valisi Qəderxan əbu-Zəfər xana ithaf etdiyi göstərilir. Burada müəllifin adı Əşrəf ibn-Şərəf əl-Mozəkkər əl-Faruqi kimi qeyd olunur [1,s.57-58]. Müəllif əsərin yazılma tarixini belə qeyd edir: “Əsər Peyğəmbər Əleyhüssəlamın Hicrətindən 807 il keçmiş, Zilhiccə ayının 21-də (Miladi tarixi ilə 1405-ci ilin iyun ayında) yazıldı” [1,s.66].

Qeyd etmək lazımdır ki, 22 bəbdən ibarət olan bu lüğətin müqəddiməsində müəllif istifadəsində olan bütün mənbələrin adlarını qeyd etməsə də əsərlə yaxından tanış olduqda görünür ki, Əl-Faruqi lüğəti yazmadan əvvəl dövrün müxtəlif növlü elmi, tibbi, bədii və leksikoqrafik kitablarından geniş istifadə etmişdir.

Əl-Faruqi bu lüğəti yazmaqda əsas məqsədini isə belə izah edir:

“Həmişə müxtəlif lüğətlərdə, həmçinin şirindilli şairlərin pərakəndə halda olan beytlərində pəhləvi dilində rast gəldiyim sözlərə, kitabların ən yaxşısı olan Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sində, Xacə Firdovsinin “Şahnamə”sində təsadüf edilən çətin anlaşılan sözlərə, həkimlərin tibbdə işlətdikləri ədviyyat və bitki adlarının izahına həsr olunmuş bir lüğət tərtib etmək arzusunda olmuşdum ki, oxucular “Şahnamə” və “İskəndərnamə”ni, həmçinin tibb kitablarını oxuyarkən bu lüğətin varlığından bəhrələnsinlər” [1,s.57-58].

Beləliklə, müəllif alimlərin, şairlərin və təbiblərin ağıl xəzinəsini açmağı bacaran bir lüğət yazmaq arzusunda olur.

Əlbəttə, burada Dahi Şeyxin əsərlərindən istifadə olunması təsadüfi deyil, çünki XII əsrdən bu günə qədər tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərin əksəriyyətində belə bir böyük şairin əsərlərindən gətirilmiş nümunələrə çox rast gəlirik. Nizami o dövrün ən böyük şairlərindən biri kimi qəbul olunduğundan onun şeirləri lüğətçilər tərəfindən etibarlı və hörmətli mənbə hesab edilirdi. Nizami beytləri həmin lüğətlərin nüfuzunu artırır, onun poetik dili və zəngin obrazları isə lüğətlərin dəyərini zənginləşdirir. “Xəmsə”dən seçilmiş şeir nümunələri həm də didaktik xarakter daşıyır. Onların vasitəsilə dil öyrənənlər həm sözləri öyrənir, həm də yüksək poeziya nümunələri ilə tanış olurlar.

“Daneşname-ye Qəderxan” lüğətində dahi şairin beytlərini araşdırarkən məlum oldu ki, müəllif Nizaminin yalnız “İskəndərnamə”sində deyil, bütün poemalarından yararlanmışdır. Ən çox “Şərəfnamə” əsərindən 107 beyt, “İqbalnamə”nin ilk 16 bölümündən 27 beyt, “Leyli və Məcnun”dan 13 beyt, “Xosrov və Şirin”dən 10 beyt, “Sirlər xəzinəsi”ndən 2 beyt və “Yeddi gözəl”dən yalnız 1 beytə rats gəlirik. Əlbəttə, bu əlyazmada istifadə olunan bütün şeir beytlərinin müəlliflərini tam dəqiqləşdirmədən burada Nizaminin yaxud başqa şairlərin şeir beytlərinin sayını da düzgün hesablamaq mümkün deyil. Çünki, tədqiqat zamanı müəyyən oldu ki, digər farsdilli lüğətlərdə olduğu kimi burada da bir çox beytlərin müəllifləri qarışıq salınmışdır. Məsələn, araşdırma zamanı müəllifi Şeyx Nizami kimi qeyd olunan 12-dən çox

beytin müəllifi məlum olmadı. Həmçinin başqa müəlliflərin adına yazılmış Nizami beytləri və ya əksinə, müəllifi Nizami kimi göstərilən beytlərin başqa yazarlara aid olduğunun şahidi oluruq. Ona görə də bu araşdırmanı yalnız Dahi Nizaminin müəllifləri qarışıq salınmış və ya sözləri qismən dəyişdirilmiş beytləri üzərində aparmağı məqsədəuyğun hesab etdik. Məsələn, əsərin bir neçə söz maddəsinə müraciət edək:

Burada "Aferin" sözünün izahı zamanı müəllifin fikrini sübut etmək üçün nümunə gətirdiyi aşağıdakı beyt, adına başqa mənbələrdə təsadüf olunmayan Tac Dəbir adlı şairə məxsus olduğu göstərilir. Halbuki, bu beyt Nizaminin "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin Hindistana getməsi" bölümündən seçilmişdir:

آفرین - ستایش و مدح بود . تاج دبیر گوید:

بخواش نمودن زبان بر گشاد بسی آفرین شاه را کرد یاد

[1, s.343; 11, s.329]

(**AFƏRİN** – sitayiş etmək və tərifləməkdir. Tac Dəbir deyir: Xahiş etməyə başladı (dil açdı), çox təriflərlə şahı yad etdi(yada saldı).

Burada İskəndərin Hindistana səfəri ərəfəsində şairin onu mədh etməsi nəzərdə tutulur.

Əsərdə "Təbire" sözünün izahında Əl-Faruqinin işlətdiyi şeir beyti belədir:

تبییره - طبل بود. شاعر گوید:

تبییره هم آواز شد با درای چو صور قیامت دمیدند نای

[1, s.506; 11, s.436]

(**TƏBİRƏ** – təbil deməkdir. Şair deyir: Təbil zənglərlə həmahəng oldu, neyi qiyamət şeypuru kimi çaldılar)

Burada müəllif baş söz maddəsində verilən sözün izahını elə onun sinonimi ilə işlətməmişdir. Yəni hər ikisinin mənası "təbil" və ya "nağara"dır.

Bu beytin də müəllifi Dahi Nizami olduğu halda "şair" adı ilə naməlum bir şəxsə aid edilib. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əsərdə adları tanış olmayan müxtəlif müəlliflərlə yanaşı 100-dən çox beytin müəllifi də elə "şair" kimi göstərilir. Beyt Nizaminin "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin ruslarla yeddinci müharibəsi" bölümündəndir. Burada şair İskəndərin hücumlarını, onun atın üstündə bir dağa bənzər simasını həyəcanlı və təsirli etməklə, neyin səsinə işarə edərək onu sur-e qiyamətin (qiyamət şeypurunun) səsinə bənzədir.

Əsərin başqa bir söz maddəsində isə Nizaminin beyti Xaqani Şirvaniyə məxsus olduğu yazılır:

باختر - مغرب است. خاقانی راست:

سپیده چو بر زد سر از باختر سیاهی به خاور فرو برد سر

[1, s.183; 1, s.436]

(**BAXTƏR** - Qərb deməkdir. Xaqani yazır: Səhər Günəşi başını qərbdən qaldıranda, qaranlıq şərqdə gizləndi).

Burada da lüğətin baş söz maddəsində işlədilən "Baxtər" sözünün izahı onun sinonimi – hər ikisinin "Qərb" mənasında olan "Məğreb"lə verilir. Həmin beyt də Nizaminin "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin ruslarla yeddinci müharibəsi" bölümündəndir. Həmin bölümün başlanğıcında şairin bu beyti yazmaqda məqsədi səhərin açılmasına, işığın mücəssiməsinə və yeni günün başlanğıcına işarə etməklə qaranlığın, yəni məğlubiyyətin geridə qaldığını bildirərək ordunu döyüşə həvəsləndirməkdir.

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi Nizaminin şeir beytləri müxtəlif yazarların adına göstərilmişdir. Əsərin bir neçə söz maddəsində isə bunun əksinə olaraq müxtəlif müəlliflərə məxsus olan şeir nümunələrinin Nizamiyə aid olduğu qeyd edilir. Məsələn:

شایورد و شاورد - خرمن ماه و آفتاب را گویند. خواجه نظامی فرماید:

یکی همچو پری در اوج خورشید یکی چون شایورد از گرد آفتاب

[1, s.137]

(**ŞAYVƏRD** və **ŞAVƏRD** – Günəşin və ayın haləsinə (yəni ətraflarındakı işıq şüalarına) deyilir. Xacə Nizami deyir: Biri pəri kimi günəşin zirvəsində, biri şayvərd kimi ay işığının ətrafında).

Burada şair poetik bir müqayisə yaratmışdır. Pəri və günəşin zirvəsi yüksək ilahi bir mövqeyi ifadə edir.

Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, bu beytin müəllifi Nizami Gəncəvi deyil, V əsrin birinci yarısında yaşamış Sultan Mahmud Qəznəvinin saray şairlərindən olan Əscedi Mərvəzinin [6, s.85] (Əşar-e baqi mande) “İrs qalmış” şeirlərindən seçilmiş beytdir [7].

Maraqlıdır ki, bu beytin müəllifi haqda fikirlər müxtəlifdir. Belə ki, Dehxoda “Lügətnamə”sində (“Loğət-e fors”a istinad edilərək) (8) və “Sihah-ol-fors” lüğətində (9,s.80) beytin müəllifi Ömər Səfarinin müasirlərindən olan və IV əsrin sonlarında yaşayan Firuz (Piruz) Məşreqiyyə [6, s.71] aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki Firuz Məşreqi çox az tanınan şairlərdəndir və onun haqqında məlumatlar məhduddur və bu lüğətlərdə yalnız bircə dəfə elə həmin beytlə adı çəkilir.

Əsərin başqa bir söz maddəsində Firdovsi Tusiyə məxsus olan beyt nümunəsi də Nizami Gəncəvinin adına yazılmışdır.

گنداور - مرد مردانه بود و دلاور و دانا بود . خواجه نظامی گوید :
همان باد و تاج و انگشترین همان طوق همان بخت گنداوری

[1,s.395]

(**QONDAVƏR** - mərd, mərdcəsinə, igid, qəhrəman, bilici mənasındadır. Xacə Nizami deyir: Həmin badə, həmin tac və üzük, həmin boyunbağı, həmin qəhrəmanlıq taxtı)

Bu beytin müəllifini dəqiqləşdirmək məqsədilə digər mənbələrə müraciət etdikdə onun düzgün yazılış variantı və müəllifi aydın oldu. Belə ki, bu beyt Nizaminin deyil, Firdovsi Tusinin qədim İran tarixi, onun şahları və pəhləvanlarından bəhs edən “Şahnamə” əsərinin “Siyavuş dastanı” bölümündən götürülmüş beytdir. Beytin düzgün variantı Dehxoda “Lügətnamə”sində və “Sihah-ol-fors” lüğətində belədir:

همان یاره و تاج و انگشتری همان طوق و هم تخت گنداوری

[9,s.115;8]

(Həmin qolbağ, həmin tac və üzük; həmin boyunbağı həm də qəhrəmanlıq taxtı)

Qeyd etmək lazımdır ki, “qondavəri” sözündən farsdilli klassik ədəbiyyatda qəhrəmanları və döyüşçüləri təsvir etmək üçün geniş istifadə olunur. Şair burada dövrün mədəni həyatında böyük rol oynayan qiymətli hədiyyələrdən danışaraq, bu əşyaların padşahların və böyükərin cah-cəlalının və gücünün göstəricisi olduğuna işarə edir.

“Daneşname-ye Qədərxan” lüğətinin başqa bir söz maddəsində Nizami Gəncəvinin adına qeyd olunmuş, lakin əslində Firdovsi “Şahnamə”sindən misal gətirilmiş daha bir beytə nəzər salaq:

نژاد - اصل بود . نظامی فرماید:
کسی کز نژاد بزرگان نبود حدیث بزرگان نیارد شنود

[1, s.149]

(**NEJAD** - əsil-nəcabət deməkdir. Nizami deyir: Böyüklər nəslindən olmayan şəxslər böyükərin nəsihətini eşitməz)

Bu beytin birinci sətiri Firdovsi Tusinin “Şahnamə” əsərinin birinci bölümü olan “Səyavuş” dastanındandır (7), ikinci sətiri isə heç bir mənbədən tapa bilmədik. “Şahnamə”nin həmin bölümündə beytin başqa bir variantı da vardır:

کسی کز نژاد بزرگان بود به بیشی نماند سترگ آن بود

[7]

(Böyükərin nəslindən olan şəxs uzun müddət böyüklükdə qalar)

Yəqin ki, beytin bu variantı daha düzgün olar, çünki əsərdə belə nümunələrə (anlaşılmazlıqlara) çox təsadüf olunur.

Firdovsinin "Şahnamə" əsərindən gətirilmiş bu beytlərlə müəllif demək istəyir ki, əgər bir insan böyük və nəcib bir nəsiləndən olarsa, o, çətinliklər və sınaqlar qarşısında da öz böyüklüyünü qoruyub saxlayar. "Daneşname-ye Qədərxan" lüğətində "Gerayeş" sözünün izahını əyaniləşdirmək məqsədilə müəllifin misal gətirdiyi aşağıdakı beytin də Nizamiyə məxsus olduğu göstərilir:

گرایش - بچش و در خورد بود . خواجه نظامی گوید:
گهی دل به رفتن گرایش کند گهی خواب را سر ستایش کند

[1,s.215]

(GERAYEŞ - meyli çəkmək, müvafiq, münasib mənasındadır. Xacə Nizami deyir: Bəzən ürək getməyi münasib bilər, bəzən də yuxuya sitayiş edər (tərifləyər).

Burada insanın tərəddüdlərini, bəzən hərəkət etmək istədiyini, bəzən isə istirahətə üstünlük vermək istədiyini ifadə edən poetik bir düşüncə görünür.

Bu beytin də müəllifinin Şeyx Nizami olmadığı məlumdur. Müəllif XIII əsrin irfani şeirlərini "Səfai" təxəllüsü ilə yazan Nəraqi Əhməd ibn Hacı Molla Mehdi, (ya Məhəmməd Mehdi) adlı [7] çox az tanınan şairdir. Maraqlıdır ki, Dehxoda "Lüğətnamə"sində [8] də "Gerayeş" sözünün izahı zamanı bu beytin Nizamiyə aid olduğu göstərilir. "Daneşname-ye Qədərxan" lüğətində bu müəllifin adına rast gəlmədik. "Sihah-ol fors" lüğətinin müəllifi isə yalnız bir yerdə (9,s.119), səhifənin haşiyəsində bu şairin iki beyt şeirini misal verir.

Lüğətin başqa bir söz maddəsinə müraciət edək:

بادکانه - دریچه خورد بود . خواجه نظامی فرماید:

بالکانه ، Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözün müxtəlif mənbələrdə (eyni mənada olan) ،
بادکانه ، پادگانہ ، پادگانہ ، پادگانہ ، پادگانہ kimi yazılış variantlarına rast gəlmək olur.

[1,s.398] از برون تا بخانه طبع یابی نزهتم وز وراى بادکانه چرخ بینی منظرم

(BADKANE – kiçik pəncərə (gözcük) deməkdir. Xacə Nizami buyurub: Zahirdən evin içinə qədər gəldikdə mənim təbiətimin (zövqümün, ruhumun) təmizliyini (rahatlığını) görərsən, və göyün (səməvi aləmin) pəncərəsindən baxsan mənim məqsədimi anlayarsan).

Bu beyt də Dahi Nizaminin deyil, XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu Xaqani Şirvaninin qəsidələrindən ibarət olan divanından bir nümunədir [7]. Bu beyt Xaqaninin hikmətli və fəlsəfi üslubuna uyğundur. Belə ki, şair zahiri və batini dünyaları müqayisə edir, birinci misrada daxili aləm - evin içi insana raharlıq verdiyini bildirir, ikinci misrada isə bir baxışla dünyaya nəzər yetirməyi tövsiyə edir.

Məlum olduğu kimi klassik farsdilli lüğətlərdə müvafiq sözün izahı zamanı bir yox, bir neçə beytin nümunə verilməsi hallarına çox təsadüf olunur. "Daneşname-ye Qədərxan" lüğətində bu hadisəyə az da olsa rast gəlirik. Məsələn, əsərin 398-ci səhifəsində "Şokuh" sözünün izahı zamanı təqdim olunan iki şeir beytinin müəllifləri də dəyişik salınmışdır.

شکوه - حشمت بود . عنصری گوید:

شکوه سکندر بدو گشت باز سکندر شکوهی که در جمله ساز

(ŞOKUH - əzəmət, cah-cəlal, şöhrət deməkdir. Onsori deyir:

İskəndərin qurduğu bütün ehtişam sonda yenə İskəndərə qayıtdı).

Beytin məzmunundan da görünür ki, bu beyt Onsorinin deyil Nizaminin "Şərəfnamə" poemasının "Əzəmətli Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmməd padşahın tərif" bölümündəndir. Bu beyt tarixi və hökmdar İskəndərin qüdrət və şöhrəti ilə bağlıdır. Şair burada simvolik olaraq İskəndərin möhtəşəm və böyük işlər gördüyünü və sonradan onun şöhrətinin yenidən yüksəldiyini vurğulayır.

خواجه نظامی گوید:

گران مایه کاری بفرو شکوه برفت و شدند آن پایین گروه

[1, s.399]

(Xacə Nizami deyir: Qiymətli (dəyərli) bir işə izzətlə yüksəldi, lakin sona çatdı və aşağıdakı insanlar dağıldılar).

Bu beyt isə Nizamiyə deyil Hicri tarixilə V əsrin şairi Əbülrəsım Həsən ibn Əhməd Onsori Bəlxiyə aiddir və onun mütəqarib bəhri ilə yazılmış məsnəvilərinin pərakəndə beytlərindən biridir [7]. Bu beyt böyük bir işin möhtəşəm şəkildə başladığını, lakin sonradan uğursuzluğa düşər olduğunu və iştirak edən insanların dağıldığını ifadə edir. Mövzu dünyəvi işlərin qeyri-sabitliyinə, müvəffəqiyyət və şöhrətin ötəri olmasına işarə edir.

Əl-Faruqinin lüğətdə topladığı Nizami beytlərinin bir qrupunun da müəllif və ya xəttat tərəfindən bəzi sözlərin sinonimi və ya yenisi ilə əvəz olunduğu görünür. Yaxud müəllif izahını vermək istədiyi dil vahidinin mənasını əyaniləşdirmək məqsədilə işlətdiyi beytdə dəyişiklik etməklə beytin mənasının təhrif olunduğu nəzərə çarpır. Belə hallara demək olar ki, klassik lüğətlərin əksəriyyətində rast gəlmək olur. Çünki müəlliflərin istifadəsində olan əlyazma yaxud çap nüsxələri də fərqli ola bilər. Məsələn, əsərin aşağıdakı söz maddəsində “Pejuh” sözünün izahı zamanı Nizaminin “Şərəfnamə” poemasının “İskəndərin atasının yerində padşahlığı” bölümündən seçilmiş beyt belədir:

پژوه - نصیحت بدید بود. خواجه نظامی گوید:
همه کار شاهان گیتی پژوه ز رای وزیران پذیرد شکوه

[1,s.390; 11,s.77; 8]

(PEJUH - nəsihət görmüşə deyilir. Xacə Nizami deyib: Bütün dünya hökmdarlarının dünyapərəstliyi (məcazi mənada padşahlığı), onların şərəfli vəzirlərinin əli ilə daha əzəmətli olur).

Beytin “Gəncur”da və Dehxoda “Lüğətnamə”sində olan variantı isə belədir:

همه کار شاهان گیتی نکوه ز رای وزیران پذیرد شکوه

[7; 8]

(Bütün dünya hökmdarlarının savaşı dayandırmağı və qələbəsi, onların şərəfli vəzirlərinin əli ilə daha əzəmətli olur).

Göründüyü kimi bu beytlərin fərqi yalnız birinci sətrin sonundakı “Gitipejuh” və “Gitinokuh” sözləridir. Maraqlıdır ki mənbələrdə beytin hər iki variantı vardır. Dehxoda “Lüğətnamə”sində daha dəqiq məlumatlara rast gəldik: “Gitipejuh” sözünü “Borhan-e qate”nin lüğətinə istinad edərək mənası “dünyapərəst”, “dünyapərvər” və məcazi mənada “padşah” kimi göstərilir. Müəllif “Gitinokuh” sözünü isə Vəhid Dəstgerdinin “Şərəfnamə” əsərinin haşiyəsindəki qeydə əsasən daha geniş izah edir: “Bu söz “Nekuh”- (yəni danlaq mənasında deyil), qədim mənbələrə əsasən “Nokuh” kimi oxunur və buradakı mənası “Sakitləşdirmə və qələbə” deməkdir, lüğətlərdə isə sözün bu mənası yoxdur” [8].

Bu beyt İskəndərin atasının vəfatından sonra taxta çıxması və onun hökmdarlığının tərənnümüdür. Burada hökmdarların fəaliyyətinin yalnız özlərinin deyil, həm də vəzirlərinin hikmətli məsləhətləri ilə qiymətləndirildiyi vurğulanır. Nizami böyük hökmdarların hikmətli məsləhətçilərinin onların şərəfini artırdığını göstərir.

بام - بامداد بود. نظامی گوید:
شبانه ز گل بام میگرد لاف دریده صبا شعر گل تا بناف

[1,s.326]

(BAM - səhər, səhərdən deməkdir. Nizami deyir: Axşam çağı nağaranın uca səsinə, səhər çağı səbə yeli gülün ipək köynəyini göbəyinə qədər toxuyur (yəni onun ləçəklərini açır)

Burada baş söz maddəsində verilən “Bam” sözünün izahı xatirinə mürəkkəb söz olan “Qolbam” (yaxud “Qolbang” “nağaranın uca səsi” mənasında olan) ayrı yazılmaqla beytin mənası anlaşılmaz olmuşdur. Başqa mənbələrdə [7;11,s.317;8] isə beyt eynilə aşağıdakı şəkildə verilir:

زگلبام شبابه زند باف دریده صبا شعر گل تا به ناف

(Neyin və tütəyin uca səmindən səba yeli gülün ipək köynəyini göbəyinə qədər toxuyur (yəni səba yeli onun ləçəklərini açır).

Göründüyü kimi burada "Qolbam"dan əlavə (ney, tütək mənasında olan) "Şəbabe" sözündə bir nöqtənin yerində düzgün qoyulmadığından "Şəbane" kimi (axşam çağı mənasında) yazılmışdır.

Beyt "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin Reyə və Xorasana getməsi" bölümündəndir. Simvolik mənalarla zəngin olan bu beytdə şair neyin səsinin təsiri ilə səhər yelinin (səbanin) gülün ləçəklərini göbəyinə qədər, yəni tam şəkildə açdığını belə təsvir edir.

Aşağıdakı misalda isə müəllif nədənsə beytin ikinci sətirində dəyişiklik etmişdir.

چالش - خرامش بود. جواجه لظامی فرماید:

عنان بر شه افکند چالش کنان بخون ریزی او سخت مالش کنان

[1,218]

(ÇALEŞ - müharibə, mübarizə deməkdir. Xacə Nizami buyurub:

Yüyəni şahın üstünə atıb döyüşə hazır oldu, onun qan tökməyini bərk tənbiş etdi)

Bu beytin ikinci sətirinə heç yerdə rast gəlmədik. Görünür ya müəllif ya da xəttat tərəfindən əlavə edilmişdir. Beytin düzgün variantı isə müxtəlif mənbələrdə [7; 8; 11, s.108] eynilə aşağıdakı kimidir.

عنان بر شه افکند چالش کنان به صد خاریش بخت مالش کنان

(Taleyi onu yüz dəfələrlə çətinliklə (tikanla) əzdiyindən yüyəni şahın üstünə atıb döyüşə hazır oldu)

Qeyd etmək lazımdır ki, "Çaleş" sözünün mənası izahlı lüğətlərdə o cümlədən Dehxodanın "Lüğətnamə"sində müxtəlif mənalarla birlikdə həm də ana dilimizdə işlədilən "Çalışmaq" feilindən olduğu qeyd edilir. Burada isə bu sözün mətni mənası yuxarıdakı kimidir.

Bu beytdə şair öz qəhrəmanını cəsarətli və taleyin çətinlikləri ilə mübarizəsini təsvir edir. Onun yüzlərlə çətinliklər və əzablarla üzləşdiyini ifadə edir.

Əsərdə Nizaminin "Leyli və Məcnun" mənzuməsindən seçilmiş aşağıdakı beytinin də ikinci sətiri orijinaldan fərqli verilmişdir və beytin bu variantına başqa bir mənbədə təsadüf olunmadı.

شیفته - دیوانه مجاز بود. خواجه نظامی کوید:

این شیفته رای ناجوانمرد بدنامی آن قبیله آورد

[1, s.407]

(ŞİFTE - ağılı azalmışa deyirlər. Xacə Nizami deyir: Bu ağılı azalmış namərd, o qəbiləyə bədnamlıq gətirdi).

Beytin Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində [10,s.423] Dehxoda "Lüğətnamə"sində [8] və "Gəncurda" [7] olan orijinal variantı aşağıdakı kimidir:

این شیفته رای ناجوانمرد بی عاقبت است و رایگان گرد

(Bu ağılı azalmış boş-boş gəzən namərd cavanın axırı yoxdur)

Beyt poemanın "Nofəlin ikinci dəfə döyüşə getməsi" bölümündəndir. Nofəlin qələbəsi sonradan Leylinin atası ona yalvarır ki silahı yerə qoysun və onları əfv etsin. Nofəl də onları bağışlayır və Leylini gətirmələrini istəyir. Bu beyt isə Leylinin atasının Nofələ verdiyi cavabdandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər lüğətlərdə olduğu kimi burada da türk, ərəb, yunan, hind dillərindən alınma sözlərə təsadüf olunur. Aşağıdakı söz maddəsi "Kəmbod" dil vahidinin izahına həsr olunmuşdur. Fars dilində belə sözə rast gəlmədik, araşdırma nəticəsində aydınlaşdı ki, "Kəmbod" Hindistanda dağlıq bir məkanın adıdır. Maraqlıdır ki, müəllif əsərdə çox nadir hallarda sözlərin hərəkələrini qeyd edir. Bu sözü də hərəkələyərək

üzərində görüldüyü kimi “piş” işarəsi yazmışdır. Deməli, söz Hind dilindən alınmadır və müəllif də Nizaminin aşağıdakı beytinə “düzəliş” edərək bir növ məqsədinə nail olub.

کَمْبُدْ - کوه نشین بود . خواجه نظامی فرماید:

اشارت کرد که آن گمبُد را بخوانید وازین در قصه با او برانید

[1, s.148]

(**KƏMBOD** - dağda yaşayan adama deyilir. Xacə Nizami buyurub:

İşarə etdi ki o dağ adamını çağırın və bu barədə onunla bir söhbət edin)

Bu beyt Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının “Şapurun tapılması” bölümündəndir. Beləliklə beytin orijinal variantı isə aşağıdakı kimidir:

اشارت کرد کآن مُغ را بخوانید ووزین در قصه ای با او برانید

[10, s.132]

(İşarə etdi ki o Zərdüşt kahinini çağırın və bu barədə onunla bir söhbət edin).

Göründüyü kimi Əl-Faruqi lüğətin baş söz maddəsində izahını verdiyi sözü işlətmək üçün beytin birinci sətirindəki “Moğ” sözünün yerində “Kəmbod” işlətməmişdir, ikinci sətiri isə cüzi fərqlə eynidir. Bu beyt Şirinin qızlara müraciətidir. Belə ki, Şapur üçüncü dəfə Xosrovun şəklini ağacdən asandan sonra Şirin onu görür və bu şəkli asan şəxsi tapmaq üçün qızlara əmr edir ki, bir kəsin bu şəkildən xəbərdar olub-olmamasını öyrənsinlər.

Aşağıdakı beyt də Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının “Öz keçənlərinin bəzilərini yad etmək” bölümündəndir.

پيله - اصل ابریشم و کرم ابریشم را نیز گویند. خواجه نظامی گوید:

پيله که ابریشمین کلاه است با قرمزی رخ تو گاه است

[1,441]

(**PİLE** - əsil ipəyə və ipək qurduna da deyilir. Xacə Nizami deyir:

İpəkdən papağı olan barama qurdu, sənin üzünün qırmızılığı yanında saman kimidir).

Müxtəlif mənbələrdə [10,s.378; 7] isə beytin orijinalı belədir:

پيله که ابریشمین کلاه است از یاری همدمان راه است

(İpəkdən papağı olan barama qurdunun, dostların köməyinə ehtiyacı var).

Göründüyü kimi Əl-Faruqi beytin ikinci sətirini dəyişmişdir. Əsərin başqa bir bölümündə “Məcnunun Leylinin evlənməsindən xəbərdar olması” bölümündə isə eynilə həmin beytin ikinci sətirinə rast gəlirik:

اطلس که قبای لعل شاهی است با قرمزی رخ تو گاهی است

[10,s.441]

(Şahın qırmızı (ləl) rəngli atlasdan olan əbası, sənin üzünün qırmızılığı yanında saman kimi sarıdır)

Şair burada baramanı və ipəyi simvolik mənada işlədərək haqqında danışdığı şəxsin gözəlliyini hər şeydən üstün tutaraq onun üzünün gözəlliyini saman çöpünün sarı rəngi ilə müqayisə edir. İkinci beytdə isə şahın qırmızı atlasdan olan paltarını yenə də dostunun üzünün rəngi ilə müqayisə edir.

Beləliklə, yeganə əlyazması mövcud olan bu nadir lüğətin tərtibi, sözlərin izah üsulları, lüğət maddələrinin quruluşu, leksikası, leksikoqrafik xüsusiyyətləri, mənbələri, əyani vasitələri və başqa daha mühüm xüsusiyyətləri haqda ayrıca tədqiqat işi aparmağa, nəhayət mütəxəssislər tərəfindən tənqidi mətninin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.H.Məmmədova, Əşrəf ibn Şərəf-əl Müzəkkər-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” əsəri. Bakı 2014, 509 səh.
2. <https://lirl.modares.ac.ir> Haşem R., Hoseynzade Ş., Daneşname-ye Qədərxan və əhəmiyyət-e an dər amuxtən-e asar-e Rudəki və miras-e ədəbi-ye ma (məcmu-e məqaleha), nəşriyyat-e douləti-ye Tacekestan 1958.

3. <http://ensani.ir>artikle>, Doktor Zəhra Nəsiri, Doktor Nəsrulla Emami, Kastihə-ye omde-ye əbyat-e Rudəki dər nosxe-ye xətti-ye fərhang-e "Daneşname-ye Qədarxan".
4. <http://ensani.ir>artikle>, Doktor Zəhra Nəsiri, Doktor Nəsrulla Emami, Kastihə-ye omde-ye əbyat-e Rudəki dər nosxe-ye xətti-ye fərhang-e "Daneşname-ye Qədarxan".
5. <http://manuskripts.ipts.irs...-732>. Fotofaksimel.
6. Setiğ-e soxən, təlif-e Nəsrulla Mərdani, Tehran 1371, 298 səh.
7. <https://ganjoor.net>: Gəncur
8. WWW.Vajehyab.com., Loğətname-ye Dehxoda
9. "Sihah-ol fors"-e Məhəmməd Nəxçevani be ehtemam-e Doktor Əbdoləli Taəti, Tehran 1341, 343 səh.
10. Divan-e kamel-e Nezami Gəncəvi ba moqəddeme-e doktor Moin, Tehran, 1152 səh.
11. Nezami gəncəvi, Şərəfname, tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi və tədqiqi E.E. Əlizadə, Bakı 1947, 507 səh.

Зияфат МАМЕДОВА

**ПРИМЕРЫ ИЗ СЛОВАРЯ НИЗАМИ В СЛОВАРЕ АЛЬ-ФАРУКИ
«ДАНЕШНАМЕ-ЙЕ ГАДАРХАН»**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Аль-Фаруки, лексикография, Шарафнаме, «Данашнаме-йе Кадерхан», «Шахнаме», толковые словари

Классические персидские лексикографические произведения, написанные в XIII-XIV веках, возникли в основном в Азербайджане, Средней Азии и Индии. Словарь «Данешнаме-йе Кадерхан» Ашрафа ибн Шарафа-аль-Музакара аль-Фаруки, составленный в XIV веке, также является одним из редких рукописей, принадлежащих индийской школе персидских лексикографических трудов. Единственный рукописный экземпляр этого словаря хранится в Институте рукописей им. М.Физули Академии наук Азербайджанской Республики.

Поскольку персидский язык с древнейших времен известен как язык поэзии, словарный запас всех словарей персидского языка подбирался из произведений известных мастеров поэзии. Для иллюстрации пояснений, данных каждой из этих языковых единиц, относящихся к разным областям, были приведены примеры из соответствующих поэтических стихов. Во введении к произведению Аль-Фаруки упоминает только «Шарафнаме» Низами и «Шахнаме» Фирдоуси. Однако известно, что в этом словаре, посвященном объяснению 2420 слов, он использовал около 1000 стихотворных стихов около 80 персоязычных поэтов, включая не только «Шарафнаме» Низами, но и все его поэмы. Об этом словаре, который не очень известен в научном мире, можно найти статьи, опубликованные таджикскими учеными только с целью изучения стихов Рудаки.

**EXAMPLES FROM NIZAMI'S VOCABULARY IN AL-FARUQI'S
"DANESHNAME-YE QADARKHAN" DICTIONARY
SUMMARY**

Key words: Al-Faruqi, lexicography, Sharafname, “Danaşname-ye Qaderkhan”, “Shahname”, explanatory dictionaries

Classical Persian lexicographic works written in the 13th-14th centuries originated mainly in Azerbaijan, Central Asia and India. The dictionary “Daneshname-ye Qaderkhan” by Ashraf ibn Sharaf-al-Muzakar al-Faruqi, compiled in the 14th century, is also one of the rare manuscripts belonging to the Indian school of Persian lexicographic works. The only manuscript copy of this dictionary is preserved at the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan.

Since Persian is known as a language of poetry, since the earliest times, the vocabulary of all Persian-language dictionaries has been selected from the works of famous poetry masters. In order to illustrate the explanation given to each of these language units belonging to different fields, examples from the relevant poetic verses have been given. In the introduction to the work, Al-Faruqi only mentions Nizami's "Sharafnameh" and Firdawsi's "Shahnameh". However, it is known that in this dictionary, which is dedicated to the explanation of 2420 words, he used about 1000 poetic verses of about 80 Persian-language poets, including not only Nizami's "Sharafnameh" but also all his poems. About this dictionary, which is not very well known in the scientific world, one can find articles published by Tajik scholars only for the purpose of studying the verses of Rudaki.

Daxil oldu: 06.04.2025-ci il